

הלל צייטלין

מפתח לספר ה"זהר"

השקפה כללית

אָז, בנסות שמשם של הערבים בספרד לערוב וליל שחור של הכמרים השחורים החל לפרש את כנפיו על הארץ; אָז, בהחל ישראל בספרד לשכות את "תקופת הזהב" שלו; אָז, בכבות גרו של בן-מימון; אָז, בכבות יתר גרי ישראל אחד אחד ושני דרכימות נגלו לפניו; או לעטות מעיל-חשך כשונאו או לרדת שחת, – אָז שלח אלהי ישראל פתאם את אורו על הארץ, ונגלה – ה"זהר"...

אָז, בשקוע אורו של המדע החיצוני, נגלה פתאם האור הפנימי.

מהו ה"זהר"? הרי הוא נשמה אלהית נשגבה, שירדה פתאם מעולם האצילות ארצה, למען הגלות לעיני בני-האדם במליוני אורות וצללים, צבעים וגונים.

נטל הקדוש-ברוך-הוא אבן אחת יקרה מפתרו והשליכה ארצה והאבן התפוצצה, התפזרה, זרעה אלפי-אלפים נגוהות, ששה, שמחה ושחקקה ברבוא רבבות קויה-גוניה, אשר מן הנצח באו, למען האר את כל הפנות החשכות ולמען השביע את כל מה שצמא ושוקק לאור ולמען החיות והחם את כל מה שהמית הקר של המדע והחשך של הבערות, העורון והכבדות של הטבע והרשעות והקושי והאכזריות של בני-האדם.

ה"זהר" נגלה לעם-ישראל ולכל באי-עולם בשפעת תמונות, משלים, ספורים, דברים-ברקים, מחשבות-חניות, רומי-שמים, עמקית-הומות, תפארת-כוכבים, שפת הררי-אל, שיחת אי-לני-עד, עמק סבכי-יער...

ה"זהר" – ערב של אמתיות עמקות שבעמקות ודמיונות, פחדוקסים, קוים ישרים ועקומים; דרכים ישרים ודרכים מביאים במבוכה; ציורים ברורים, שלמים ומתאימים וציורים משנים וזרים; גבורת-ארי ורן-ילד; קול מפל-מים ולחש-מעין; בורות חשך ומערות סתר; קצור, בהירות וחריפות של

חכמת-עולם ושיחות א-פות, ההולכות ונמשכות בלי גבול, נכנסות אלה אל אלה, מתערבות אלה באלה כבחלום ארץ ומקבץ...
לפי תכנו ועשרו ה"זהר" הוא כלו - אל היות; חיצוניותו לפעמים - ערוב וערפל. מי שחפץ לגלות לארץ את מה שבשמים אי-אפשר לו שלא ידבר כמו בעד ערפל...

פרדס ה"זהר" פרוח לכל, אבל מעטים הם אשר יטעמו מפרי עץ החיים אשר בתוכו... בני-עליה הם, שהמה מועטים... יחידי-סגלה שביחידי-סגלה... בני ה"חבריא", די חשוכא מהפכין לנהורא, ומרירו למתיקו... במקום שכל בן-חמותה רואה תבנית ודמות, איש-הזהר שומע רק שירה אחת אלהית, נגון אחד, הנמשך מן הנצח אל הנצח...

בספר ה"זהר" סובבים והולכים כל המאורעות, כל הסמלים וכל הרעיונות על ציר אחד - רבי שמעון וה"חבריא" שלו. אבל גם את רבי שמעון והחבריא שלו הננו רואים רק כמו בחלום. הרי זה - חלום בתוך חלום...

רבי שמעון וחבריו מלמדים אותנו תמיד, שבכל תנועה קלה מניעים עולמות עליונים; שלא רק המצוות והמנהגים מקרזים על האלהות, כי אם גם כל אשר יעשה האדם, כל אשר יראה, ישמע, יחוש וירגיש; שכל דבר קטן וגדול בכל רחבי המציאות קול-קורא הוא לאדם, מרמו הוא לו, מורה ומעוררה לעזוב את כל מה שהוא חיצון, גופני וארצי, למען השקע בחיי הנצח של האלוה.

הנה נולד האדם בדמות גופנית חיצונה, אבל ביחד עם אותה הדמות הגופנית נולדה גם דמות פנימית. באותה הדמות משהקף כל גורלו של האדם, שמחתו ותוגתו, אָשרו ואסונו, כל אשר יעבור על האדם מן הרגע הראשון עד האחרון. דמות פנימית זו מלווה את האדם מן העריסה עד הקבר...

שלשה נפרים ונודעים זה מזה: הגוף והנשמה והאלהים. על-ידי האברים השונים של הגוף ועל-ידי המצבים השונים של הגוף אנו למדים לדעת את פעולתיה השונות של הנשמה; על-ידי האברים השונים של הנשמה ועל-ידי מצביה השונים אנו למדים לדעת את פעולתיה השונות של האלהות. אולם יען כי אי-אפשר להכיר את הנשמה רק על-ידי הגוף ואי-אפשר להכיר את האלהות רק על-ידי הנשמה, הרי שתיהן - הנשמה והאלהות - בבחינת "אתידע ולא אתידע"...

כל יום ויום מחיי האדם הוא עצם שונה ומיוחד, נשמה מיוחדת ועולם רוחני מיוחד. מרחפים הם הימים כצללים מסביב לאדם. כל יום, שלא נעשה בו טוב, שב לבוראו בחרפה ובוז... כל יום, שנעשה בו טוב, אורג לבוש לנשמת האדם. כשהנשמה יוצאת מן הגוף, מתלבשת היא באותו הלבוש. כל מה שהאדם רואה סביביו הוא רק דוגמא. כשרואה האדם איזה דבר, צריך הוא לחשב באותו העולם הרוחני או באותו הענין הנשגב, שעליו הדבר מרמז. כשרואה אדם שושנה בגוניה האדומים והלבנים, עליו לדעת,

כי היא סמל "כנסת ישראל" (שכינה – רח"ל), שיש בה דין ורחמים. ככה יעלה האדם תמיד מן המרגש אל המשכל, ומשם – לרום הנעלם. ככה מרמוז, לפי ה"זהר", כל שיר של צפור, כל מעוף וכל משק-כנף.

אבל עוסק הוא ספר ה"זהר" ביחוד בגופו של האדם ונשמתו. מאות עמודים של ה"זהר" מתארים כל מחשבה שבאדם, כל תכונה, כל רגש וכל נטייה. כמרכן מתארים מאות עמודים אחרים ב"זהר" את גוף האדם, את כל אברי הגוף, תבניתם, תארם, שרטוטיהם וקמטיהם, שכלם מרמזים לעולמות עליונים, והאדם התחתון כלו רמוז הוא לאדם העליון.

ה"זהר" הוא לא דק, כמו שקרא אדולף פרינק לחכמת הקבלה, ה"כימיה הקדושה", כי אם גם הפסיכולוגיה הקדושה, ולא רק הפסיכולוגיה, כי אם גם האנטיסטימיה הקדושה. ה"זהר" ממדד לדעת בדיוק נמרץ את ארג גוף האדם, שכלו הוא רמוז לארג של כל הקוסמוס, רמוז לאמנות האלהית...

ה"זהר" הוא פואימה אלהית, שכלה תאור חיי גבורה – רבי שמעון בן-יוחאי. אבל אין לרבי שמעון בן-יוחאי חיים אחרים מבלעדי החיים באלהים. כל ימי חיי רבי שמעון הם רק "חד להיטא", "חד קטירא בחי עלמין", "חד כסופא" ל"טמירא דכל טמירין". רבי שמעון מת, ויום מותו הוא – יום הולדת. נשמתו מתחברת עם דודה באהבה שאינה פוסקת. דבי שמעון מת בנשיקת האיין-סוף.

ב

האגדות השונות והדעות השונות על-דבר ערכו וזמן חברו

של ה"זהר"

אתחיל בזה מן האגדה:

"ראש המקבלים ר' נחוניא בן-הקנה חבר ספר הבהיר, ואחריו ר' שמעון בן יוחאי עשה ספר הזוהר, וחבר בו כמה חבורים כמו ה"תקונים", וכשמת ר' שמעון בן יוחאי ור' אלעזר וכל הדור ההוא, אבדה חכמת הקבלה, עד שהקרה ד' לפני מלך אחד ממלכי מזרח, שצוה לחפור במקום אחד על עסקי ממון, ונמצא שם ארון אחד ובו ספר הזוהר, ושלח לחכמי אדום ולא ידעו ולא הבינו, שלח אחר היהודים, באו אצלו וראו את הספר ואמרו לו: אדוננו המלך! זה הספר עשאו חכם אחד והוא עמוק ואין אנו מבינים אותו. אמר להם: וכי אין יהודי בעולם שמבין אותו? אמרו לו: יש במדינת טוליטולא. המלך שלח את הספרים עם גבוריו לטוליטולא, וכשראוהו חכמי טוליטולא, שמחו בו שמחה גדולה ושלחו למלך מתנות רבות, ומשם נתפרסמה הקבלה בישראל" (1).

(1) שם הגדולים לרחיד"א, מערכת ספרים, ערך "זהר", בשם מהר"א ריוניו, שמצא

הדבר כתוב ב"זהר" כתב-יד ישן-נשן אצל מורו ר' משה זכות.

קרובים לדברי אגדה הם גם דברי בעל „שלשלת הקבלה“ בדבר ספר ה„זהר“:

„ראוי שתדע – הוא כותב – כי רשב"י ובנו לא כתבו על ספר הזהר אשר בידנו היום, אבל היו תלמידיו ותלמידיו תלמידיו שחברו הקונטרסים שכתבו הם וחבריהם כמו ע' שנה אחרי מותו, וקבלתי על-פה, שזה החבור הוא כל-כך גדול הכמות, שאם היה נמצא כלו יחד היה משא גמל" (1).

„קבלה“ קרובה לזו של בעל „שלשלת הקבלה“ היתה גם לפילוסוף ישרי: „שמעתי מפי מגידי אמת, שבשנת ש"פ כשבזזו הספרדים עיר הידיבירגה לקחו מהאקדימא כמה אלפים ספרים וביניהם ספרי קדש על קלף ובכלל ספר הזהר על כל עשרים וארבע משא סבל ושלחו הספרים לחשמנים ודוכסים" (2).

קרובים יותר להיסטוריה הן הדעות השונות, שמביא בעל „שלשלת הקבלה“ בשם „ספר יוחסין“:

בשנת כמו ה' אלפים נ' נמצאו כתות אנשים, שאמרו, כי דברי הזהר את אשר הם בלשון ירושלמי הם דברי רשב"י, אבל את אשר הם בלשון הקדש אינם דבריו. ויש אומרים, שהרמב"ן מצאו (לספר הזהר) בארץ-ישראל ושלחו לקטלניא, אחר הלך לאראגון ונפל (הספר) ביד ר' משה די ליאון. ויש אומרים, שרבי משה די ליאון הנזכר היה חכם ועשה אלו הפרושים משכלו, ולמען יקח מהם מחיר רב מהחכמים היה כותבם ותולה אותם על שם רשב"י וחבורתו, וזה כי היה עני ומבזה באוכלסין... (3).

בעל „ספר יוחסין“ הביא כאן אריכות דברים וכפור המעשה על-דבר ר' משה די ליאון ומעשהו, והמגיה את „ספר היוחסין“ דפוס קונסטנטינה העיר על זה: „אמר שמואל שולם: הנך רואה בעיניך סכלות הדוברים על צדיק עתק, לא ידעו ולא יבינו, ההופכים ללענה דברים שהם כבשונו של עולם, ודברי הספר החתום לזר יחשבוהו וישימו ללעל מלתו, וראיותיהם וטענותיהם של הבל ואין בהם מועיל“.

משום שבאו הדברים על רבי משה די ליאון ב„ספר היוחסין“ של הדפוסים המאחרים מקצרים ומבלבלים, עשו רשם של סברא בעלמא, שמועה קלוטה מן האויר או גם עלילת-שוא של „אפיקורסים“.

על-כן מצאנו את רבי אבי-עד שר-שלום מקים ומאשר בספרו „אמונת חכמים“ (4) מצד אחד את דברי „ספר היוחסין“ ומביא אותם (על-פי דפוס קראקא, דף נ"ב) בזה הלשון:

(1) „שלשלת הקבלה“ לר' גדליה בן-יחייא, ורשה, תרל"ו, צד 43.

(2) „מצרף לחכמה“, דף כ"ב.

(3) כך מוסר בעל שה"ק את הדברים בשם „ספר יוחסין“, ואף כי בעל שה"ק הנ"ל מביא אותם בתור „דבר מתמיה“, קרובים הם יותר לאמת ההיסטורית מדברי בעל שה"ק עצמו

(4) פרק כ"ה, בתחלת הפרק.

כפר הזוהר, המאיר לכל העולם ונקרא „מדרש יהי אור“, שהוא מסודות התורה והקבלה, כנוהו על שמו (של רשב"י), אעפ"י שהוא לא עשאו, כיון שתלמידיו ובנו ותלמידיו עשאוהו על מה שקבלו ממנו, כמן שאמרו, שהמשנה וספרא וספרי ותוספתא כלם א"ל"ב דר' עקיבא, אף-על-פי שאלו הדברים נעשו על-פיו יותר מששים שנה אחר מותו, ובעבור זה דברי הזוהר הם יותר אמתיים, כי הם דברי האחרונים שראו המשנה ופסקי ההלכות ומאמרים מהאמוראים, ונגלה זה הספר אחר הרמב"ן והרא"ש שלא ראווהו.

ומהצד השני הוא מלא רגז וכעס על „האפיקורסות“, התולה עצמה ב„ספר יוחסין“ דפוס קונסנטינה, והוא טוען במרירות:

„מצאו כתוב ולא ידעו מי כתבו, שאיש אחד, לא ידענו מי הוא ולא נמצא בשום ספר או בשום פילוכוף, הגיד, שאשה אחת ספרה לו, שר' משה די ליאון הגיד לאשה הזאת, שהוא היה מחבר ספר הזוהר ושהיה תולה הדברים ברשב"י כדי ליקח מחיר רב (ואם זה היה אמת, כל מה שכתוב בספר הזוהר מהיכלות ומדורות גן-עדן וגיהנום ושמות המלאכים וכל מה שכתוב בו בשם אליהו, זכור לטוב, שנגלה לרשב"י, הכל שקר גמור), ושאלו את פי ר' משה די ליאון על הדבר הזה ונשבע, שזה שקר גמור ושספר הזוהר הנמצא אצלו הוא מרשב"י, והאיש הזה, אשר הוזכר מזה שנמצא כתוב ולא נודע מי כתבו, אמר, ששמו ר' דוד רפאן, והאשה הזאת אמרה שהיא אשתו ובתו של ר' משה די ליאון, שאמרו כן אחר מותו. והנה כל חכמי ישראל הלכו אחר ספר הזוהר כמ"ש ס' יוחסין ואחריו הר"י ערכה פילוסוף גדול, בעל ספר עקידה, הביא כמה ממאמריו בכלל בדרשי רבותינו ופרשם, וכמו כן העגור הרב בית-יוסף, ובכלל כל חכמי ישראל הביאו דבריו, ומצד אחר איזה פילוסוף בלתי מאמין בסתרי התורה (ו) ואינו מבין דבריו, וסברתו אינה מעלה ואינה מורידה, שהעור לא ידון בצבעים, בחר לו לעזוב מה שכתוב בספר יוחסין, והלך לו אחרי מה שנכתב לא נודע ממי, שאיש אחד, לא שמענו שמו מעולם, אמר, שאשה אחת אמרה לו כך, שר' משה נשבע שאין זה אמת, ואפילו לדבריו עזב מה שנשבע ר' משה כדי ללכת אחרי האשה הזאת, וחי אליה השמים והארץ העתיד לדון באש בוערת המוציא שם רע על תורה שבעל-פה, שאפילו ר' משה היה נשבע שהוא חברו, כל הקורא (בספר ה„זהר“) ומבין דבריו יכיר שזה שקר גמור“ (2).

כמוֹכֵן מעיר בעל „ששלת הקבלה“ על החשד שנזכר בספר היוחסין: „אבל אני מאמין, כי הכל הבל, והאמת יהיה, שרשב"י וחבורתו הקדושה אמרו הדברים ההם ויותר הרבה, אבל יוכל להיות שלא נכתבו הדברים

(1) טונתו, כנראה, על ר' יהודה אריה די מדינה וסענותיו נגד ה„זהר“ ספרו

„א"י נוהם“.

(2) „אמונת חכמים“, סוף פרק כ"ו.

בדורותם על סדר נכון, אלא בקונטרסים מפזרים, ובמשך הזמן חִברו כהלכתם¹.

ולא ידעו אלה התמימים, שלא איזה מי־שהוא ספר מה ששמע ממִי שהוא, שאותו מי־שהוא שמע מאשתו או מבתו של ר' משה די ליאון, כי אם הדברים מקפריס הם כסדרם וכהלכתם לכל כלליהם ופרטיהם ופרטי פרטיהם מפי אחד גדולי המקבלים הראשונים, הידוע ומפורסם, מקדש ומרצה לכל בעלי הסוד עוד יותר מר' משה די ליאון עצמו – תלמידו של הרמב"ן, ר' יצחק דמן עכו.

„מפני שראיתי – כתב ר' יצחק דמן עכו – כי דבריו (דברי ה„זהר“) מופלאים ישאבו ממקור העליון המעין המשפיע, ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, רדפתי אחריו (אחרי ר' משה די ליאון) ואשאלה את התלמידים הנמצאים בידם דברים גדולים ממנו: מאין באו להם סודות מקובלים מפה אל פה אשר לא נתנו לכתוב ונמצאו שם מבוארים לכל קורא ספר? ולא מצאתי תשובותיהם על שאלתי זאת מכוונת, זה אומר בכה וזה אומר בכה. שמעתי אומרים לי על שאלתי, כי הרב הנאמן הרמב"ן ז"ל שלח אותו מארץ־ישראל לקטלונא לבנו, והביאו הרוח לארץ ארגון, ויש אומרים לאלקנטס, ונפל בידי החכם ר' משה די ליאון, הוא שאומרים עליו ר' משה וודאל חגארה, ויש אומרים, שמעולם לא חבר רשב"י ספר זה, אבל זה ר' משה היה יודע שם הכותב, ובכחו יכתוב ר' משה זה דברים נפלאים אלה, ולמען יקח בהם מחיר גדול כסף וזהב רב תולה דבריו באשלי רבירבי ואמר: מתוך הספר אשר חבר רשב"י ור' אלעזר בנו וחבריו אני מעתיק להם דברים אלו – – – ואני בבואי ספרדה ואבוא אל עיר וואלארוליד אשר המלך (שם) ואמצא שם לר' משה זה ואמצא חן בעיניו וידבר עמי וידר לי וישבע לאמר: כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף, אם לא הספר הקדמון אשר חבר רשב"י אשר הוא היום במדינת ישובלי היא אוילה, בבואך אלי שם אראך. ויהי אחר הדברים האלה נפרד ממני, וילך ר' משה זה אל עיר ארבלא לשוב אל ביתו לאוילה, ויחלה בארבלא וימת שם, וכשמעי הבשורה היטב חרה לי עד מות, ואצא ואשים לדרך פעמי ואבוא אל אוילה, ומצאתי שם חכם גדול וזקן ושמו ר' דוד דפאן קורפו ואמצא חן בעיניו ואשביעוהו לאמר: הנתבררו לו סודות ספר הזוהר, שבני אדם נחלקים זה אומר בכה וזה אומר בכה ור' משה עצמו נדר לי להראוהו אלי ולא הספיק עד שמת ואיני יודע על מי אסמוך ולדברי מי אאמין, ויאמר: דע באמת, כי נתברר לי בלי ספק, שמעולם לא בא לידו של ר' משה זה ואין בעולם ספר זוהר זה, רק היה ר' משה בעל שם הכותב, ובכחו כתב כל מה שכתב בספר הזה, ועתה שמע באיזה דרך נתברר לי: דע כי ר' משה זה היה מפזר גדול ומוציא בעין יפה ממונו, עד שהיום היה ביתו

(1) הובאו הדברים בשלמותם ב„ספר יחסין השלם, מדף פ"ז ואילך.

מלא כסף וזהב שנתנו לו העשירים, אלא (אלו) אשר יתן להם כתובים בשם הכותב, ומרר נתרקן כלו, עד שעזב אשתו ובתו הנה ערומות שריות ברעב ובצמא ובחוסר כל, וכששמענו שמת בעיר ארב לא, ואקום ואליך אל העשיר הגדול אשר בעיר הזאת, הנקרא ר' יוסף די אויל, ואומר לו: עתה הגיעה העת אשר תזכה לספר הוזהר, אשר לא יערכנו זהב וזכוכית, אם תעשה את אשר איעצך, ועצתי היא זאת: שיקרא ר' יוסף זה לאשתו ויאמר לה: קחי נא מנחה נאה ביד שפחתך ושלחי אותה לאשת ר' משה. ותעש כן. ויהי ממחרת ויאמר עוד לה: לכי נא ביתה אשת ר' משה ואמרי לה: דעי, כי רצוני הוא להשיא את בתך לבני ואליך לא יחסר לחם לאכול ובגד ללבוש כל ימך, ואין אני מבקשת ממך דבר בעולם רק ספר הוזהר, אשר היה אישך מעתיק ממנו ונותן לבני אדם. דברים אלה תאמרי לה לבד ולבתה לבד ותשמעי את דבריהם אשר יענוך, ונראה היהיו מכוונים אם לא. ותלך ותעש כן. ותען אשת ר' משה ותשבע לאשת ר' יוסף לאמר: כה יעשה לי אלקים וכה יוסיף, אם מעולם ספר זה היה עם אישי, אבל מראשו ולבו, מדעתו ושכלו כתב כל מה שכתב, ואומרה לו בראותי אותו כותב מבליעדי דבר לפניו: מדוע תאמר, שאתה מעתיק מספר, ואתה אין לך ספר, רק מראשך אתה כותב? הלא נאה לך לאמר, כי משלך אתה כותב, ויהיה לך יותר כבוד. ויען אלי ויאמר: אלו אודיע להם סודי זה, שמעכלי אני כותב, לא ישגיחו בדברי ולא יתנו בעבורם פרוטה, כי יאמרו כי מלבו הוא בודה אותם, אבל עתה כאשר ישמעו, שמתוך ספר הוזהר אשר חבר רשב"י ברוח הקודש אני מעתיקם, יקנו אותם בדמים יקרים, כאשר עיניך ראות. אחרי כן דברה אשת ר' יוסף זה עם בתו של ר' משה את הדברים אשר דברה עם אמה להשיאה לבנה ולתת לאמה לחם ושמלה, ותען לה כאשר ענתה אמה לא פחות ולא יותר.

אחר כך מתאר ר' יצחק דמן עכו את גדל השתממותו בשמעו את הדברים האלה מאת ר' דוד דפאן ומספר אחר כך את השיחה שהיתה לו עם המקביל רבי יוסף בנו של רבי טודרוס אבולפיא בעיר מלאבירה או טאלאבירה על־דבר רבי משה וה"זהר", ורבי יוסף אבולפיא הביא לו ראיה, שהיה לפני רבי משה ספר ולא מלבו היה כותב מה שכתב, שהרי הוא, רבי יוסף, אמר פעם אחת לרבי משה, שחסר לו קונטרס מקונטרסי ה"זהר" (ובאמת היה הקונטרס בידי רבי יוסף...), ורבי משה הביא לו קונטרס אחר כתוב אות בא"ת ככל מה שהיה כתוב בקונטרס הראשון, מה שלא היה ביכלתו של רבי משה לזון ולדיק בשוט־אפן לו היה כותב את הדברים מלבו ולא מספר. אחר כך מתאר ר' יצחק דמן עכו מבוכת לבו בבואו לטולטולה ושם שמע דעות שונות בדבר ספר ה"זהר" ומחברו ואת החשד: שמא היה לרבי משה ספר, שהוא בעצמו כתבו, ומסנו העתיק את הקונטרס החסר... אחר כך הוא מביא עדות כאיש זקן, רבי יעקב שמו, גפה בא הספר מקטע, ואי־אפשר לדעת מה אמר לו אהו יקן...

עקרי הדברים האלה של ספר היוהסין כבר היו לפני רבי אליה די

מודינה¹), ועל-כן החליט בודאיות גמורה, שאיזה חכם ומליץ בתחלת האלף החמישי חבר את ספר ה"זהר", אולם אשר לספר זה עצמו יש לו, לדי מודינה, תוכחת מגלה ואהבה מסתרת², ובשעה שהוא מתאמץ להוכיח בראיות רבות, שה"זהר" לא נתחבר מן הקדמונים ואין אפוא לסודותיו ערך של מסורה עתיקה, הרי הוא כותב על ספר ה"זהר" עצמו כדברים האלה³:
 "הספר בעצמו (ספר ה"זהר") אהוב ונחמד, משובח ומפואר הוא אצלי בכל דרכיו התורניים, כפי הפשט והמפרש והרמז, על כל החבורים בפרושים מהתורה, וזה דרכו, שכללו בסדר נאה ויפה עם עריבות לשונו ואריגתו בספור מעשים, הולך ומכניס תוך הדברים, לא נהיה כמוהו מעורר ישנים ומקיץ הנרדמים, מלהיב את הקורא לעבודת ד', ולא אכנוס לפנים מהמחיצה בסודות צמוקים מני חושך, יהיה המחבר מי שיהיה, שפתותיו דובבות בקבר וראוי לברכה".

ובמקום אחר הוא כותב על ה"זהר", שהוא "מעשה ידי אדם מקרוב ונתלה באילן גדול, כי ארג בו שתי וערב, צבעים רקמה כמלאכת מחשבת, רצוני, שהתחכם למען לא יקוץ הקורא בסודות וחידות כבודות אגודות אגודות, ערב בהם פשט פסוקים קלי הבנה, מתוקים כפשט חכמי קסטיליא, רמו דרך משל על "שטו העם ולקטו" מלשון שטות (עיין זוהר פ' בשלח ס"ב ע"ב) או ראשי תיבות ק"ים כמו חמור ראשי תיבות: חכם מחוכם ורב רבנן, או מעשים לאין תכלית כמו ר"פ ור"ש הו אזלו באורחא, מטו בי חקל, חזו בעירא, חזו חיוויא, וכמה נסים ונפלאות, לא שיהיה דבר בלתי להאמין, שהפליא ד' לעשות עם חסידיו במה שעבר, אלא יש מהם שבאו בספר ליפות המקראות, כמו ספורי המשלים החיצוניים, – "ההוא טעיא", – שהיו מתנכרים ומתגלים לחכמים גדולים, – "ההוא סבא", "ההוא ינוקא הוה תמן וכו'" – וכמה מאלו ההמצאות ודברים מבהילים ומלהיבים – "ווי להון לחייביא", "זכאה חולקיהון דצדיקיא" – באמת ערבים לשומעיהם מה יפו, מה נעמו, אשר על-כן אני משבח ומפאר חבור ספר הזוהר בבחינת דרכו על כל אשר חוברו מאומתנו מזמן ג' מאות שנה עד הנה⁴, אכן מראים ומודיעים היותם לא מעשה תנאים ולא אמוראים, כי-אם מגבר חכם מליץ אחרון חביב".

אחר המבקרים הגדולים לספר ה"זהר" באיטליה, רבי שאול דילמדויגה בספרו "בחינת הדת" ורבי יהודה אריה די מודינה בספרו "בחינת עולם" ובמקצת גם רבי עזריה מן האדומים בספרו "מאור עינים"⁵, קם לו מבקר

(1) "ארי נהם", פרק כ"ג.

(2) שם, פרק י"ז.

(3) עד זמנו של ר' יהודה אריה די מודינה.

(4) פִּינֵן "מאור עינים", אמרי בינה, פרק י"ט: "ונפלאתי כי במדרש הנעלם המובא אצל

זוהר פ' תולדות פסוק ויזר יעקב נזיד נמצא רב נחמן, רב יצחק, רב יוסף דאמרי תריוהו, א"כ איפוא איננו קדמון? וכו'.

חריף ומעמיק, גאון, צדיק ולוחם מלחמת הדת בגבורה גדולה – רבי יעקב עמדין. זה האחרון הרבה ראיות מכל אשר לפניו על התכונה המאחרת של חלקים רבים בספר ה"זהר", אבל באותה שעה עצמה הקדיש והעריך את עקר טופסו של ספר ה"זהר", לא רק הרבה יותר מן המבקרים שקדמוהו, כ"א גם – במדה ידועה – יותר מן המחזיקים בו בתמימותם.

בנוגע להוספות ולחלקים שונים הוא כותב:
 "יש בספר הלז (ספר ה"זהר") שבדפוס בר ותבן מעורב בו, ודברי מדרש הנעלם, נראה ונרגש לכל, שאינו מענין החבור, וכן כמה מאמרים מוכנסים גם בעצם ספר הזוהר, והם לשון ארמי מקולקל" (1).

ועוד:

"הנה לפחות יש כאן שני עדים או שלשה על פיהם יקום דבר, שספרי רעיא מהימנא והתיקונין של הזוהר מחברם אחד (דא ודא אחת, שפה אחת ודברים אחדים, כמו שיראה ממקומות הרבה משני הספרים האלה, שהדברים כפולים, ולשונותיהם שונים), הוא מן המקובלים שבספרד המאוחרים, אם ר' משה די ליאון הנחשד או זולתו, מכל-מקום חשד הלז לא דבר ריק הוא" (2).

ועוד:

"הנוגע לבעל חבור התיקונין ורעיא מהימנא (שמחברם בודא הוא כנ"ל, ולשונותיהם מעידים זה על זה, שמבטן אחד יצאו), שהוא היה בלי שום ספק בעולם אחרון יותר הרבה מבעל גוף הספר הזוהר הראשון בזמן ובמעלה וכו', עוד שם הואיל משה באר הפסוק וימררו חייהם וגו' עד בפרק דא תיקו, וההלצה של, ותוכן לבנים תתנו" ודא כספים לבנים נפש היפה במ קצה, אסטניס אני ודעתי קצרה לסבול רמזים כאלה בתורה הקדושה האלהית, לא אוכל לצייר פנים של זעם כאלה, ומלבד שהוא רמז של הבל בלי ספק, עוד יש בו שבוש בדקדוק המלה וכו', הכל הולך אל מקום אחד להעיד על מקור מחצבתו המחודש בזמן אחרון, יהא המחבר מי שהוא, ועל-כל-פנים הוא ערבב דברים הרבה משלו גם בתוך גוף ספר הזוהר, עלו בו עשבים מרים וחדושים משובשים בלי-ספק, ולא ידענו מנו הממציא, אם נוספו על-ידי סופרים מעתיקים או היו כשגגה היוצאת מלפני השליט" (3).

ועוד:

"מדרש הנעלם זיופו נפר מתוכו בלשונו וענינו, ושמות האמוראים ותנאים בבליים וירושלמיים המוזכרים בו בערבוביא גדולה, ובלעגי שפה ידבר, חציו מדבר עברית וחציו ארמית מזויפת, מתדמה ללשון הזוהר, וחלופו

(1) "מפתח ספרים", פרק א.

(2) שם, פרק ג.

(3) שם, פרק ו.

נרגש מאד" (1).

כל זה בנוגע לחלקים שונים ולהוספות, אבל בנוגע לעצם טופסו של ה„זהר“ הוא כותב:

„קדוש הוא הספר (ה„זהר“) ומחברו יהיה מי שיהיה, ביחוד שנראה בעל־ל, שהחזיק בדינו יסודות תורתנו הקדושה, אף הפליא עצה, הגדיל תושיה להאדיר ענפיה, לפאר פארותיה, להשקות יונקותיה ממים חיים גוזלים מן לבנון, הוא ירה אבן פנתה, הרבה הודה והדרה ובנה לה חומה בצורה, ובית גניזה לשמור בתוכו את כל חוסן יקרה, בפרטות להזהר אפילו בכל דקדוקי מלי דרבנן, מי כמוהו מורה, אין צריך לאמר בגופי תורה, החמיר יותר מאד, יתד על כל מה שנמסר לנו בתלמודנו הקדוש חמדת ישראל. על כן אחזתיו ולא ארפנו" (2).

ועוד:

„ספר הזהר הוא נזר המקובלים בלי ספק בעולם, בשגם העיד עליו האר"י ז"ל, שהיה איש קדוש אלהי ורוח הקדוש שירה עליו, הלא עליו בנויה כל חכמתו הנשגבה והנוראה, חלילה להרהר אחר דבריו" (3).
ובמקום אחר:

„לראים הראויים אור בהיר הוא (ה„זהר“) בשחקים ואורח צדיקים כאור נוגה, בעזר הזהר הופיע אור במבואות האפלים שבמקראות, לתיבה יתרה או חסרה או זרה יעשה צוהר, וכן לאות, נקוד וטעם, שם, פעל ומלה, פשוטים ומורכבים ומתנכרים מעשים ההוים תחת השמש, בארץ אופל צלמות ולא סדרים, עליהם יפיץ ענן אורו, כוכבי השמים וכסיליהם יגיה זהר" (4).

ואחרי שהוא מנתח את ה„זהר“ לחלקיו וחלקי חלקיו הוא בא לידי החלטה זו:

„חבור ספר הזהר המודפס כולל שלשה ספרים: האחד והקדמון לשלשתם, נקרא „זהר“ בעצם וראשונה, גם הוא מחובר משלשה חלקים. הראשון שבראשון אין למעלה ממנו, והם מאמרים קצרים נפרדים, בהם גנוזו הקדמונים כללי החכמה בדרך קצרה סתומה וחתומה, והם נקראים בשמות „מתניתין“, „תוספתא“, „סתי תורה“, המדברים בלשון חדה עמיקה, והיו תפוסות בידי יחידי גדולי דור האמוראים, הם הראשונים שהתחילו לכתבן על ספר כלשונם, והגיעו אליהם בקבלה מן הקדמונים תנאים ראשונים עד הנביאים ומשה מסיני, וספורי איוה מעשיות שנכתבו בו, יוכלו להיות מרשב"י הראשון. החלק השני שבראשון גם הוא

(1) „מספחת ספרים“, פרק ז.

(2) שם, פרק א.

(3) שם, בסוף הפרק.

(4) שם.

זך כתיב למאור בבאור מקראי קודש, פרושי תורה נביאים כתובים, והאדרות היו למאורות גם בכללי חכמת האלהות, וככה "ספרא דצניעותא", ונלכו עליהם ה"סבא" ו"ינוקא", כל אלה חוברו מן החכם רשב"י האחרון בזמן (אמוראים, או אחריהם מרבנן סבוראי היה, או בימי הגאונים) וגדול במעלה, ותלה דבריו באילן גדול רשב"י ובין התנאים או היו שמותם כשמם..."

"כל אלה לשונם ארמית צחה, אך השלישי שבראשון אין למטה ממנו במעלה ובזמן, והם הנוספות המזויפות שבספר הזהר, אשר שתו עליו סופרים ומעתיקים, דתלו ביה בוקי סרוקי, בוקים ומבולקים".

"השני: גם הוא כולל שלשה ספרים, והם תקוני הזהר, רעיא מהימנא ופקודין, שלשתם דרך אחד להט, שפה אחת ודברים אחדים, מחברם כמר כן אחד ממש, חובר חברים מחוכם, והוא היה על-כלפנים הכם מקובל ספרדי מאוחר מאד".

"הספר השלישי נקרא מדרש הנעלם... ענינו ומהותו רחוק ונפרד מהשנים הראשונים, עם שרוצה גם הוא להתדמות להם בצפצוף לשונו, וכקוף בפני אדם, נלעג לשון פעמים הרבה, מורכב מעברית וארמית, שאינן עולות בקנה אחד, ומראיהן רע, וזיופן ניכר גם מאיכות הענינים, ומן השמות הבדויים, שכינה בהם בעלי הדברים התמוהים והזרים, כדי לתלותן באילנות גדולים"(1).

הציור מכל האגדות ומכל הדעות על-דבר זמן חבורו וערכו של ספר ה"זהר" לא יהיה שלם כל-צרכו, אם לא נביא בזה גם את הדעה המסתורית הקצונה על ענין זה. גם היא שמה לב לעובדה, שמובאים בספר ה"זהר" דברי האמוראים האחרונים, אלא שרואה היא בזה על-פי דרכה – רק גלוי נבואה...

ככה כותב המפרש ל"תקוני הזהר" רבי שלום בוגאלי:

"כמה דברים נכתבו בזהר וברעיא מהימנא מה שחברו בגן-עדן אחר פטירת הרשב"י ונתגלו לנו על-ידי אליהו, שנגלה לכמה אמוראים ובתמידות"(2). דעה מסתורית עוד יותר קצונית היא זו של הרב רבי נחום מטשרנוביל:

"מי שזוכה להשיג אור הגנוז שבתורה, שעל-ידיה מביס מסוף העולם ועד סופו, אז אין חלוק אצלו במה שהוא עתה בהוה מיד ובין מה שיהיה לדורות, ולכן אמר רשב"י בזהר מה שאמר רבה בר בר חנה, שהיה אחר כמה דורות, וכן אמרו רבותינו ז"ל על מרע"ה, שראה את רבי עקיבא יושב ודורש, אף-על-פי שהיה אחר דורות הרבה, וכל זה מחמת שעל-ידי תורתם באו לאור הגנוז, ושם אין חלוק בין מיד ולדורות"(3).

(1) שם פרק ז'.

(2) כטא מלך על "תקוני הזהר", דף ז, ע"ב.

(3) מאור עינים, פ' צו.

ועם כל מה שזרה ורחוקה ממנו דעה מסתורית קצונית זו, אל-נא נשכת, שהראש והראשון, שגלה את יחסו של ר' משה די ליאון לספר ה"זהר" – רבי יצחק דמן עכו – לא יכול להניח בשום-אופן, שהיה רבי משה די ליאון מחבר פשוט של ספר ה"זהר", אלא שחבר רבי משה את הספר "על-פי שם הכותב", ושהראש והראשון למבקרי ה"זהר" – רבי יעקב עמדין – כתב באותה שעה עצמה, שנתח את ספר ה"זהר" לחלקיו וחלקי-חלקיו: "היו אלה המאחרים גלגלי נשמות התנאים הקדומים רשב"י ובנו, או נצנצה בהם רוח מבינתם, ונלוו עליהם גם נשמות צדיקים מגן עדן, שסייעום בחבור הדברים הנסתרים" ¹

ג

דעת הבקרת החדשה

הראש וראשון למבקרים החדשים רבי נחמן קרוכמל מחליט, בנגוד גמור לנתוחו של רבי יעקב עמדין, שכל ספרי ה"זהר", ההוספות שנוספו עליהם, הנספחות שנספחו אליהם, כל מיני המדרשים הנעלמים וה"תקונים", הכל מעשה ידי מחבר מאחר.

אשר לקבלה עצמה הוא כותב:

"זה אמת ברור[ה] ואין להכחישו[ה], שהיתה חכמה זו בעינה זיכרון שומה בפי אחרוני הגאונים רב שרירא ורב האי בנן, והם שהעידו, כי הגיעה אליהם מהזקנים בדורות שלפניהם, ואם-כן כבר התחילה על-כל-פנים באמצע דורות הגאונים, סביב לשנת ת"ק לאלף החמישי. וברור עוד, שבאה לארצות המערביים, וביחוד לאיטליא, על-ידי איזה חכמים משיבות הגאונים בבבל. היותר נודע בהם הרב רבי אהרן, ונקרא ראש ישיבת בבלי, שא לאיטליא סביב לשנת תר"ן".

אם נוטה הוא, קרוכמל, אפוא להקדים את עקר שרש הקבלה, הנה אשר לספרי הקבלה הוא כותב:

"ראיותיהם (של הפשטנים) חזקות וקימות, לא יזיום ממקומם רוחות כל מתעקש בעולם, שהספרים זוהר לכל חלקיו וקונטרסיו, בהיר, פליאה, קנה, תמונה, רזיאלי ודומיהם, כלם נתחברו בדורות אחרונים, איך שהיתה כונת התולים עצמם באיזן גדול, לרמות את הבריות, או לתומם, ורק על דרך המצאה וצחות נהוגה לפעמים בין המחברים" ².

אבל מי היה מחברו של "ספר הזהר לכל חלקיו וקונטרסיו"? על-זה איננו מוצאים כל תשובה בפי קרוכמל. כי יש בזה חידה ושצריך לפתור

(1) "מספחת ספרים", פרק ז.

(2) "מורה נבוכי הזמן", שער ס"ז.

את החידה הבין חוקר הקבלה (לנדויר 1) יותר מכל אלה שקדמוהו. בחוש פנימי דק הרגיש לנדויר, אף-על-פי שעמד מחוץ לקבלה וחקר עליה בתור אדם עומד מן-הצד, שמחברו של ה"זהר" צריך היה להיות בהכרח אדם מְפֹלָא ומיוחד במינו, לא רק פילוסוף מעמיק ומשורר נשגב, כִּי-אם גם גלוי עינים, חוזה-חזיונות ונביא במובן המצמצם של המלים האלה. לנדויר בקש אפוא בין המקבלים של ראשית האלף הששי את האיש המְפֹלָא שהוא ומצא – את רבי אברהם אבולפיא.

כי לא צדק לנדויר בהנחתו זאת – גלוי וידוע הוא עתה לכל. ראשית, אין כתרו של ה"זהר" הולם את אבולפיא בשום-אופן, אף-על-פי שהיה באמת חוזה-חזיונות. תכנו של ה"זהר" מקיף לא רק חזיונות הרבה, כִּי-אם גם ידיעות רחבות ועמקות, בשעה שחגי ידיעותיו של אבולפיא היה צר ומגבל. כידוע, קרא הרשב"א את אבולפיא בשם "גבל", ואבולפיא השיב על זה במכתב מיוחד. באותו המכתב הוא מספר על-עצמו גדולות ונפלאות, ובתוך ה"נפלאות" ההן גם "ידיעותיו". ומה סכום כל הידיעות ההן? תנ"ך וקצת משנה ותלמוד, קצת ספרי קבלה וחקירה, ולא יותר. הכזה יהיה מחברו של ספר ה"זהר"? הכזה יהיה מחברו של ספר, הכולל, מלבד החדושים הרבים שבתוכו, גם את סכום כל הידיעות האלהיות, המחקריות ולרב גם את הטבעיות של ימיה-בינים? ושנית, וזה הוא העקר, הנה מלחמה לאבולפיא תמיד בשיטת הספירות של המקבלים בערכו לנגדה את שיטתו הוא, שיטת השמות, וכיצד יחבר הוא ספר, שמראשו ועד סופו מֵסֹד הוא אך ורק על שיטת הספירות?

ובכל-זאת יש בהשערותו של לנדויר דבר ראוי לשימת-לב מיוחדת. אם לא צדק לנדויר בהשערותו, הנה צדק בעצם הדגשתו. רצוני לאמר: אם לא צדק בנוגע לאבולפיא וה"זהר", הנה צדק מאד בעקר השקפתו, שאין ה"זהר" יכול להיות בשום-אופן מעשה-יד פשוט של איזה מקבל... הוא הרגיש, שבודאי יש איזה דברים בגו...

הרגשה זו עצמה היא היא שעוררה את אדולף פרנק, הראשון שנסה לתת ציור פילוסופי של מן הקבלה, להקדים את זמן חבורו של ספר ה"זהר". דעתו היא, שהחלקים היותר עקריים ב"זהר", כמו: ספרא דצניעותא, אדרא רבה ואדרא זוטא, מוצאם מ' שמעון בן-יוחאי. חלקים אחרים נוספו להם במאות הראשונות לספירת הנוצרים. ה"זהר" בכלל נחתב בארץ-ישראל, וזמן חבורו נמשך מן המאה הראשונה עד סוף המאה השביעית לספירת הנוצרים. רבי שמעון בן-יוחאי מסר את עקרי סודותיו על-פה להכריו ותלמידיו. בהמשך הזמן העלו הדברים על ספר בהוספות רבות מדור לדור. ימים רבים היה הספר בגניזה, משום שיש בו דברים הרבה נגד האמונות השולטות באסיה. במאה ה"ג לספירת הנוצרים הובא

לאירופה באותו הצביון ובאותה השלמות שהוא לפנינו עתה⁽¹⁾. נגד דעתו של לנדויר מזה ושל פרנק מזה היא דעתם של אברהם גיגר, רבי מיכאל וקש וגרץ, ועוד. הם מחליטים בלי כל פקפוק ונדנוד ספק שבעולם, שרבי משה די ליאון חבר את כל ספר ה"זהר" מראשו ועד סופו עם כל מיני ה"בריות", ה"מדרשים הנעלמים", "סתרי התורה" וה"תקונים" שבו.

לגרץ נקל היה ביחוד ליחס את כל ספר ה"זהר" מראשו ועד סופו עם כל המון תוספותיו לרבי משה די ליאון. אף-על-פי שלפי דעתו היה רבי משה די ליאון "בעל ידיעות מקטעות, לא ידע להעמיק לא בתלמוד ולא בחקירת החכמות וחנן רק בכשרון הסופרים לכתוב בלשון צחה ונאה וקלה ומתקבלת על הלב, לחבר ענינים רחוקים ולשלב מבטאים ופסוקי כתבי-הקודש, שאין להם ענין כלל לחמר דרשתו, בחבור נאה ומתקבל ולתבלם בדברי חדודים מעשי-צעצועים"⁽²⁾, וגם את הקבלה לא למד ולא העמיק בה לדעתה בתור שיטה בחקר אלוה, כי ידע רק אפני דבוריה ופתגמיה וישכיל לארוג ולרקום מהם מגלות מגלות ולהפוך ולפלפל בהם בחריצות יתרה"⁽³⁾. לפי שגם את ספר ה"זהר" בעצמו הוא, גרץ, רואה רק בתור זיוף גדול, שאם אמנם הביא בשעתו איוו תועלת, הנה, התועלת הזאת איננה שוה בנוק שגם ליהידות, כי על-ידו נתגדלו ונתחזקו ההזיות והאמונות ההבליות בין העם"⁽⁴⁾. הצדק גרץ בהנחתו זאת? יבוא גרץ בעצמו וישיב על שאלה זו. דבריו על ספר ה"זהר" סותרים אלה את אלה מן הקצה אל הקצה. רבי משה די ליאון היה "בעל ידיעות מקטעות ולא ידע להעמיק לא בתלמוד ולא בחקירת החכמות", ובכל-זאת חבר את ספר ה"זהר", שנתקבל בתרועת-גיל מכל המקבלים, יען כי עד הופעת ספר ה"זהר", לא נמצא לתורתם ספר אחד המכיל בקרבו כל יסודי הקבלה בהסכם כללי מבלי חולק ומערער"⁽⁵⁾. ה"זהר" הוא אפוא אותו הספר השלם המאחד, מכלל, מכונן ומבסס את כל הקבלה. כיצד היה די ליאון, "בעל הידיעות המקטעות", יכול לחבר ספר שלם, כולל ומקיף כזה?... רבי משה די ליאון לא למד גם את הקבלה ולא למד לדעתה בתור שיטה בחקר אלוה, ובכל-זאת חבר את ספר ה"זהר", שלא נמצא אף אחד מן המקבלים היותר גדולים והיותר מעמיקים שימצא בו איזה פגם בחכמת הקבלה... רבי משה די ליאון ידע רק, לכתוב בלשון צחה ונאה וקלה, ובכל-זאת חבר את ספר ה"זהר", שהוא, כלו ערוך במחשבה תחלה לעורר את רגש הלב, להרעיש את הדמיון ולקחת נפשות בחזיוני-

(1) תמצית דעתו של פרנק בזה ימצא הקורא בספרו של יואל: "די רעליגיאנספילץ"

זאפעיע דעס זאהארס", צד 69-65.

(2) בחלק חמישי מספרו, צד 189 (בתרגום העברי).

(3) שם.

(4) שם, צד 204.

(5) שם, צד 203.

פלא; השיחות שבין רבי שמעון ובני החבריא: רבי אליעזר בנו ויתר התנאים שבבית-מדרשו והרעיא מהימנא משה, והעולה על כלן השיחה הארכה שהיתה בינו ובין תלמידיו בהיותו חש כי קרב קצו, והוא חוזר ושונה לפנייהם כל ראשי אבות הלמודים בחכמת המסורות, ערוכות בטעם חזיון נפלא מרעיש לב ונפש המאמין ופועל עליו פעולה עזה ונמרצה, אשר לא תמחה לעולם⁽¹⁾. כיצד ידע דרשן פשוט לכתוב ספר מרעיש ומפליא כזה? כיצד היה הדרשן פתאם לחוזה-חזיונות גדול כזה?... מצד אחד מתאר גרץ את רבי משה די ליאון כנמהר וקל-דעת, מניף ופטפטן, והנה אותו האיש הקל מסבין חבר ספר ה"זהר", שנמצא בו לפעמים תפלות ערוכות בסגנון נשגב ונעלה לרומם את הנפש ולמלאותה בדבקות ושפך שיח לפני יוצרה ואביה שבשמים והוא "מלא ספורים קטנים וגדולים בתמונה נפלאה ומסגלה לחזור אל עמקי לב התמימים" ויש אשר מבלי משים ישים לפנינו תמונות וציורים מחיי בני-ישראל בדור ההוא, ימי הצרות והרדיפות בעצם ימי-הביניים⁽²⁾. כיצד נעשה סוף-סוף הפלא הזה?...

ברור ונראה אפוא לכל מסתכל באמת, שרק הטינא המשכילית, שהיתה בלב גרץ, היא היא ששמה בפיו את הדברים הקשים גם נגד ספר ה"זהר" גם נגד מי שחשבו למחבר אותו הספר – רבי משה די ליאון.

ביחד עם ההשתחררות מן הטינא המשכילית הולכת וגמלה ההכרה בלבית כל טובי עמנו עתה, שאין ספר ה"זהר" סתם ספר קבלה, אלא שהוא יצירה ענקית, יצירת-פלא, התגלות לאמית גדולה, לפי נוסח אחד, התגלות אלהית גדולה – לפי נוסח אחר. הקורא הרגיל באמריהם של חוקרי-היהדות האחרונים ימצא בהם מקומות רבים, שהם לא רק מדברים ומפליגים בשבחיו של ספר ה"זהר", כי אם גם מעריצים ומקדישים הם אותו.

הערכה מפלגת כזו ימצא הקורא במאמרו של הד"ר ש. א. הורודצקי על ה"קבלה"⁽³⁾.

"הזוהר החיה את היהדות. הוא נפח רוח חיים בהאותיות, בהמלים שבתורה. הוא נתן נשמת חיים לכתב, שהלך הלך והתאבן על-ידי הרבנות. הוא הוסיף קדושה על קדושתה, הוסיף רוחניות על רוחניותה".

"בזוהר אנו שומעים את הד קולה של הנבואה הישראלית. הזוהר הוא הנבואה הגלוית. על תולדתה של הנבואה, האגדה, התרומם הזוהר למעלה: הוא יותר עמוק, יותר נשגב, יותר מסתורי, יותר דתי מן האגדה". "הזוהר הוא הנקודה המרכזית בחיים הקהוניים הדתיים של עם ישראל, וממנה נפוצו קרני אורה מסביב".

ואם יאמר האומר: הורודצקי "חסיד" הוא ואין הערכתו מצירת

(1) שם, צד 203.

(2) שם, צד 204.

(3) "נתיבות", צד 56 וצד 57.

ומסמנת את השקפת בני דורו, הרי לפניך משפט על ספר ה"זהר" מאת "מתנגד שבמתנגדים", משכיל שבמשכילים, מבקר חריף, צופה וחודר ומסתכל לתוך תוכם של חיי בני-עמו – מנדלי מוכר-ספרים.

אחד מגבורי ספוריו, רבי אברהם, "מגמא את הזוהר ומבליע את הדברים בנעימה, עיניו כלפידים ופניו להבים, כפני חתן מתגעגע באהבתו על כלה", והנה המספר בעצמו מפליט בתוך-כך דברים כאלה על ה"זהר":

"הזוהר הוא סיני בקודש, הר אלהים תוצב להבות אש אהבה ורגשי ידידות נשגבים. שם שמים וארץ נשיקות דודים נשקו, בני אלהים ובני אדם באהבים מתעלסים, וכלם כאחד, דרי מעלה עם דרי מטה, בקול רנה ותודה אומרים: הַלְלוּהוּ!... הזוהר זה הוא עמוד אש אהבה, שהופיע לבני ישראל ראשונה בחשכת דורות הבינים, עת בערה בם אש השנאה, והקנאה וההבל והרשעה הוציאו אותם מן העולם, – זה ספר-אהבים הראשון, "שיר השירים", שירת דודים בפי אל רחום וחנון לכנסת ישראל סגולתו"¹.

ד

החבר רבי משה די ליאון את עקר טופס ה"זהר"?

בכל הדעות הרבות והשונות על-דבר זמן חברו וערכו של ספר ה"זהר" עדין לא מצאנו תשובה מספקת לשאלה: סוף-סוף מי הוא באמת מחברו של ספר ה"זהר"?

התשובה היותר אמתית, לכאורה, היא: רבי משה די ליאון חבר גם את עקר טופסו של ה"זהר", גם את תוספותיו. רגלים לדבר: רבי משה גלה אותו, הוא הפיץ אותו ברבים, הוא שלח קונטרסים קונטרסים ממנו לגבירים ונדיבים וקבל במחירם שכר הגון; אשתו העידה, שמעולם לא העתיק די ליאון קונטרסיו מתוך ספר, אלא "מדעתו ומלבו כתב מה שכתב"; רבי יצחק דמן עכו חקר ודרש והעיד על הדבר; ה"רעיא מהימנא", משה הקדמון, מתמוג במקומות רבים ב"זהר" עם מחבר ה"זהר", שגם שמו הוא – משה...

לכאורה כך הוא. גיגר, נפס וגרץ ועוד בנו את כל בנינם על "לכאורה" זה. האמנם ההשקפה השטחית היא גם השקפת האמת? הבה נתבונן יותר בדבר.

הגאון רבי דוד לוריא כתב ספר קטן על "קדמות ספר הזוהר". גרץ מבטל את דבריו של "איש פולוניא" זה² (אגב: "איש פולוניא" זה היה שר-התורה, בקי בכל ספרי הראשונים והאחרונים, פשטן, מבקר, חוקר מעמיק

1 "עמק הבכא", הוצאת "ועד היובל", קראקא, תרס"ט, צד

2 בציין י"ב שבסוף החלק החמישי מספרו.

וצופה בהיר, שידע את הקבלה לא מתוך על־על ורפרוף על־פני הענינים כרבים מן החוקרים החפשים, כִּי־אם מתוך למוד רב, שקידה ויגיעה עצומה) כלאחר־יד, אף־על־פי שגם הוא מודה, שטענותיו, הוכחותיו וראיותיו של לוריא, הביאו במבוכה רבים מאֲלֵה, שהאמינו מלפנים אמונת אמן, שרק רבי משה די ליאון הוא מחברו של ה"זהר". במה הוא מבטל את טענותיו של לוריא? בזה שהוא מוכיח, שלוריא, לא מצא ידיו ורגליו במספר השנים. אבל מה השגיאות שמצא בידיעות הכרונולוגיות של לוריא? טעיות קלות בנוגע לרבי טודרוס אבולפיא ורבי אברהם רמון הספרדי. אבל כלום לוריא בונה את כל בנינו רק על חשבונות קלושים כאלה? באמת הוא קובע שני יסודות חזקים, שאת האחד מהם נסה גרץ לעקור ממקומו – ולא עקר, ואת השני לא זכר כלל.

אלה הם יסודותיו של לוריא: בילקוט מובאים דברים שאינם בשום מדרש ומקומם הוא רק ב"זהר". בשו"ת של הגאונים, שנדפסו מחדש, באים דברים על דרך הסוד, ואותם הדברים לקוחים הם כלם רק מתוך ספר ה"זהר". התשובות נדפסו מתוך פתבי"ד ישנים ואמתותן מסכמת מכל החכמים, בין שהם תורנים ובין שהם חוקרים חפשים, ומאחר שבאים בהם דברים שאינם בשום ספר מספרי המקבילים ורק בספר ה"זהר" מקומם, מוכח מזה, שהיה לעיני הגאונים, לכל־הפחות, עקר וטופס של ה"זהר" שבידינו היום, ולכל־הפחות היו לעיניהם קונטרסים שונים מתוך ספר ה"זהר". גרץ מבטל טענה זו במה שהוא מחליט בבטחה, שכל אלה הדברים היו כתובים ממחברים מאחרים והכנסו אחר־כך לתוך תשובותיהם של הגאונים. אבל שתי תשובות בדבר: א) אם נחזיק בשיטת ה"הוספות שהכנסו בזמנים המאחרים לתוך הספרים הישנים", מדוע־זה נכחש בעקר קדמותו של ספר ה"זהר" משום שאנו מוצאים בו מבטאים ומאגרים של דורות מאחרים? הרי כשם שהיה ביכלתם של סופרים מאחרים להוסיף על תשובות הגאונים, היה ביכלתם להוסיף גם על דברי ה"זהר", ומדוע גרץ מבטל את דעתו של יעב"ץ, המבדלת בין עקר ה"זהר" והוספותיו, והוא, גרץ, מחליט בבטחה גמורה, כי "ארבעת חלקי ה"זהר": עקרו, התקונים, רעיא מהימנא ומדרש הנעלם, כלם ילדי רוח איש אחד וזמן אחד?

ושנית, יש בכח העין הבוחנת להבדיל בין מה שהוא עקר בספר לבין מה שנוסף עליו בדורות מאחרים. כל אלה המקומות שמביא לוריא, שפתם וסגנונם ותכנם ויחודם וקשורם וחבורם אל הדברים שנאמרו לפניהם ושנאמרו אחריהם מעידים עליהם, שהם מעצם תשובות הגאונים ואינם הוספות כלל וכלל.

היסוד השני של לוריא הוא: ספרי רבי משה די ליאון וספר ה"זהר". מביא הוא הרבה מקומות מזוך ספרי רבי משה די ליאון, שהם הפך גמור ממה שנאמר ונשנה פעמים רבות בספר ה"זהר", ולא עוד, אלא שלפעמים הביא רבי משה די ליאון את דברי ה"זהר" וטעה בפשט הדברים... אם חבר רבי משה די ליאון את עקר טופס ה"זהר", – כיצד

סתר דברי עצמו מספר לספר במדה גדולה כל־כך? גרץ בעצמו מעיר על דרכו של רבי משה די ליאון לחזור על דברי עצמו מספר לספר, וכמעט בלי שנוי, ומדוע כתב בספר ה"זהר" דוקא את ההפך ממה שכתב בספריו האחרים?

את טענותיו החזקות האלה של לוריא אין גרץ מביא כלל וכלל, אך כמו להחליש את הטענות האמודות הוא מביא את דברי ילינק, המוצא ב"זהר" מאמרים רבים מקבילים ומתאימים לדברי הר"מ די ליאון בספר "המשקל" – והוא, גרץ עצמו, מוצא בספר הרמון (כתביד בשני חלקים על מצות עשה ועל מצות לא־תעשה, כעין "רעיא מהימנא") עוד יותר מאמרים המתאימים למאמרי ה"זהר"! ולא ידעו ולא הרגישו אלה החוקרים, שמן הדברים השווים בספרי די ליאון ובספר ה"זהר" אין שום ראיה, שהוא די ליאון, חבר את ה"זהר". ראשית, מצאנו ראינו דברים רבים כאלה גם בספרי רבינו בחיי, בספרי גיקטליא, בספרי ריקנטי ועוד, והם בודאי לא חברו את ספר ה"זהר". דברים כאלה נמצאים גם בספרי־הסוד הקדמונים, ומדוע לא יכול רבי משה די ליאון לחזור עליהם גם אם לא חבר את ספר ה"זהר"? ושנית, וזהו העקר, הנה ספר ה"זהר" היה בכל־אופן לעיני די ליאון, שגלה אותו והפיץ אותו ברבים, ומדוע לא יכול רבי משה די ליאון לקחת דברים מתוך אותו ספר ה"זהר"?

מן הדברים השווים בספר "המשקל" ה"רמון" וה"זהר" אין אפוא כל ראיה, שדוקא איש אחד חברם. דברים שווים ימצא המעיין בכל ספרי המקבילים, ולא רק בספרי המקבילים (הנשענים בהכרח על מסורה אחת), אלא אף בספרי החוקרים החוקים זה מזה בתכלית החוק. להפך, יש ראיה גמורה, שלא איש אחד חבר את הספרים האמורים, אם מוצאים אנחנו סתירות ביניהם, והסתירות האלה לא טפלות הנה, כי אם עקריות ושרשיות.

ידוע הוא לכל הוגה בספרי הקבלה עד־כמה המקבילים מדקדים בכנויי הספירות. דברים רבים, שאין להם, לכאורה, שום שיכות אל הספירות, הם, לפי למודיהם של המקבילים, סמלים לספירות שונות, וצריך לדעת אפוא מה מרמז לספירה זו, ומה – לאחרת. כל הספר "שערי אורה" עוסק בכנויי־ספירות אלה. "פירוש האילן למהרש"ל" הוא קצור נמרץ מלמודי הכנויים שב"שערי אורה". בספר ה"פרדס" יש שער מיוחד בשם "ערכי הכנויים". בעל "סדר הדורות" חבר ספר־קבלה עמק ונפלא על כנויי הספירות. בכל כתבי האר"י ימצא ההוגה מקומות רבים מקדשים לחקירות שונות על כנוי זה או אחר לספירה זו או אחרת. הלסקיקון הנפלא לכל כתבי האר"י ויתר המקבילים "אור עינים", שחבר ר' אליעזר ספרין (בנו של הצדיק מקרנא בעל "עצי עדן") מלא הוא פרושים לכנויי הספירות. והנה מצאנו ראינו סתירות רבות בין כנויי־ספירות לפי דעת רבי משה די ליאון ובין אותם הכנויים לפי דעת ה"זהר".

"אדון הנפלאות" הוא, לפי דעת ר' משה-כנוי לנצח, ולפי ~~הדפוס~~ לתפארת. "אופן" הוא, לפי דעת רבי משה – מדת הגדלה (חסד), ולפי התקונים – אופני המרכבה הם נצח והוד. "אז" הוא, לפי דעת רבי משה – רמז לחכמה, ולפי התקונים – חבור שני שמות הויה ואדני, תפארת ומלכות. "אחת", לפי רבי משה – בבינה, ולפי "רעיא מהימנא" – כל אחת ואחת מג' ראשונות (כתר, חכמה, בינה). "אל עליון" לפי רבי משה – כנוי לכתר, ולפי ה"זהר" – לבינה. "בכור" הוא, לפי רבי משה – כתב, ולפי ה"זהר" – תפארת. "ברד", לפי רבי משה, הוא – חסד, ולפי ה"זהר" הפכו – הגבורה. "בתקול", לפי רבי משה – מלכות, ולפי "רעיא מהימנא" – תפארת. "גויה", לפי רבי משה – יסוד, ולפי ה"תקונים" – תפארת. "דמיון", לפי רבי משה – נצח, ולפי ה"תקונים" – מלכות. "הר", לפי רבי משה – יסוד, ולפי ה"זהר" – מלכות. "חדרים", לפי רבי משה – חדרי הנשמות ביסוד, ולפי ה"תקונים" – בבינה. "חוסם", לפי דעת רבי משה – כנוי לגבורה, ולפי ה"תקונים" – כנוי לספירות שונות. "חלב", לפי רבי משה – לבן החסד, ולפי ה"זהר" – השפע הבא מכתר עליון, החכמה. "חפץ", לפי רבי משה – חכמה, ולפי ה"תקונים" – מלכות. "חרב", לפי רבי משה – גבורה, ולפי ה"זהר" – מלכות. "טוב", לפי ה"זהר" – רק בחסד, ולפי רבי משה – גם בכתר. "טלית לבנה", לפי רבי משה – חכמה וחסד, ולפי ה"רעיא מהימנא" – תפארת. "כריעה", לפי רבי משה – נצח והוד, ולפי ה"זהר" – בצדיק (יסוד). "לשון", לפי רבי משה – בינה, ולפי ה"זהר" – יסוד. "מחשוף הלבן", לפי רבי משה – כתר, ולפי ה"זהר" – תפארת. "המלך הגדול", לפי רבי משה – תפארת, ולפי ה"זהר" – בינה. "מתן תורה", לפי רבי משה – בינה, ולפי ה"זהר" – יסוד. "נושא עון", לפי רבי משה – תפארת, ולפי ה"זהר" – יסוד. "פקידה", לפי רבי משה, היא – ביסוד, ולפי ה"זהר" – במלכות. "קדם", לפי רבי משה – הכתר, ולפי ה"זהר" – החכמה. "ראש", לפי רבי משה – חסד, ולפי ה"תקונים" – הכתר. "שג", לפי רבי משה – תפארת, ולפי ה"זהר" – דינא תקיפא, גבורה. יש עוד הבדלים ושנויים כאלה בין רבי משה וה"זהר"¹.

ואולם לא רק בפרטים רבים ושונים של הקבלה אנו מוצאים בספרי רבי משה די ליאון השקפות שונות מהשקפותיו של ה"זהר", כי אם בעקר העקרים של הקבלה – יחס האין-סוף אל הספירות ויחס העולמות אלה אל אלה. דעתו של ה"זהר" ברורה היא למדי לכל הוגה בו בעיון נמרץ, שה"כתר" (הרצון העליון) הוא ספירה ככל הספירות והוא נאצל מן האין-סוף. לפי-זה – האין-סוף איננו הכתר. אמרו, למשל, בתקונים: "עלת על כל סמיר וגניז בכתר". משמע בפרוש, שאין-סוף מאיר בכתר, אבל איננו הכתר עצמו²). ומה אנו למדים מדברי רבי

1 על כל זה עי' "פרדס", שער הכנויים, בכל הערכים הנוכחים.

2 ראה עיון עמק זה ב"פרדס", שער ג; ואולם אף מי שלא הרגל כל-כך בספר

משה די ליאונ? – אין סוף וכתר הם שני שמות למשג אחד. הלא כה דבריו בספרו „שקל הקודש“¹: „כתר עליון סוד המעלה העליונה סתומה וחתומה, חקוקה בסוד האמונה, והיא הנקראת: „אור זך שאינו נתפש“, והיא כלל כל המציאות. והכל נלאו בחקירתם, ואין להרהר ולחשוב במקום הזה, והענין נקרא בסוד אין סוף“...

בכל ספר ה„זהר“, כמו בכל ספרי המקבלים, אנו רואים עמידת העולמות: אצילות, בריאה, יצירה, עשיה. אצילות – הספירות המתחדות במקורן. בריאה, – יציאת האין אל היש, גלוי יותר חיצון, „אור מחצב הנשמות“, עולם הכסא, עולם החיות. יצירה, – עולם המלאכים, (הכחות הרוחניות של כל הדברים) עולם השרפים. עשיה, – העולם השפל שלנו עם כל הגלגלים והכחות המניעים את הגלגלים (אופנים), כל היש והמרגש.

והנה מוצאים אנחנו את רבי משה די ליאון מלמד את ההפך הגמור מכל המקבלים וההפך הגמור מן האמור בספר ה„זהר“ במקומות רבים. לפי דעת כל המקבלים וה„זהר“: האצילות – העולם היותר עליון, עולם הבריאה – נמוך ממנו, עולם היצירה – נמוך מעולם הבריאה, עולם העשיה – נמוך גם מעולם היצירה; והנה בא רבי משה ומלמדנו בכפרו „שקל הקודש“ לאמר:

„כל בריאה צריך להיות עליה יצירה, שהיא חלה על בריאה והיא גדולה במעלה עליה המצייר את הבריאה, כי אף-עלפי שהבריאה נבראת מאין אין בו ציור הכח המזהיר והמתנוצץ תמיד כזה, והיא סוד היצירה שהיא מצירת לבריאה, ועל אלו השתים הוא הכח האמתי הנותן בהם נשמה וכח להניע ולהתנועע, וזהו סוד עשיה, שהוא סוד התקון המתקן בתקון על הכל, וזהו גודל המעלה העולה על הכל“².

רבי משה מהפך אפוא את כל הסדר של ה„זהר“ – עליונים למטה ותחתונים למעלה!...

לפי דעת רבי משה – עולם היצירה גדול מעולם הבריאה, ועולם העשיה גדול מכל העולמות. הכן יאמר מחברו של ספר ה„זהר“, המדבר תמיד על האור האלהי ההולך ומתעבה, יורד ויורד, עומם וחושך מעולם לעולם?

לפי הגיונו של רבי משה – כל עולם שהוא יותר חיצוני ויותר מוחש ומרגש הוא יותר גדול במעלה. לפיכך גם עולם הבריאה הוא גדול במעלה מעולם האצילות. ומה אנו מוצאים ב„זהר“? לפי קבלתו של ה„זהר“ – עולם הבריאה לא רק קטן במעלה מעולם האצילות, אלא שגם אין ערך לעולם

ה„זהר“, די לו אם יתבונן במאמר „פתח אליהו“ (מתקוני ה„זהר“) השגור בפי רבים, בכדי לראות, שלפי ה„זהר“ הכתר הוא גאול ולא האין סוף עצמו.

(1) (נדפס בלונדון) צד 23.

(2) שם, צד 11.

הבריאה נגד עולם האצילות. עשר ספירן דאצילות – נאמר ב"תקונים" – מלכא איהו וגרמוהי חד בהון, איהו וחיוהי חד בהון, מה דלאו הכי בעשר ספירן דבריאה, דלאו אינון וחייהון חד, לאו אינון וגרמיהון חד. באצילות – האלהות, החיות והכלים – אחד; בבריאה – אין הכל מתעצם כאחד. באצילות – מלך-הכבוד עצמו; בבריאה – לבושו. מעלת-עולם האצילות גדולה אפוא לאין קץ על עולם-הבריאה!

כשהוגים אנו בספרי רבי משה די ליאון בשום-לב, רואים אנו, כי הוא בעצמו האמין באמת ובתמים, שדברי ה"זהר" הם דברי מדרש. מביא הוא את דברי ה"זהר" באותו הסגנון שבו הוא מביא את דברי הפסיקתא והתלמוד. אם גם נאמר, שהיה רבי משה מהפך קונטרסים ומיחסם לרבי שמעון בן-יוחאי בשביל להשביח את מקחם, למה היה לו להחזיק בזיוף זה בשאר ספרים שחבר? וכיצד היה זוכר תמיד זיוף זה ולא היה שוכח אף פעם אחת להביא את דבוי ה"זהר" כמביא את דברי עצמו?

בכל המקומות שרבי משה מביא דברים מן ספר ה"זהר" אין אף רמז רמיזא לאיזה יחס של קרבה שיש לו, לרבי משה, ולדברים אשר הוא מביא. מביא הוא את דברי ה"זהר" בחרדת קדש. מרגשת היא אמונתו בקדמוניותו של הספר שהוא מביא וברוח אלהי קדישין די ביה...

מכל האמור נראה, שיש פרצים רבים באותה החומה שהקימו המבקרים מימות קרוכמל ואילך. בנגוד לדעות המבקרים נראה, שהיו לפני הגאונים דברי סוד שנמצאים רק בספר ה"זהר", וממילא-שחלקים שונים של ה"זהר" נתחברו בזמן האמוראים או קדם להם; שנית, שספרי רבי משה די ליאון לחוד וספרי ה"זהר" – לחוד. מי שחבר אלה לא חבר אלה...

אבל אם כן אפוא, מה פרושה של אותה העדות, שנדפסה בספר יוחסין השלם? חותם האמת טבוע על כל עדות זו. ומה אפוא ענינם של כל אלה הקונטרסים, שחבר רבי משה די ליאון ויחסם לרבי שמעון בן-יוחאי? על זה ידבר – במה שיבוא.

עצמות הקדמון

פיוצאת ארבע • פעמים בשנה

המוציא: אברהם יוסף שטיבל

העורך: דוד פרישמן

טבת-אדר תר"ף

ספר ששי

מהדורה שלישית

הוצאת אברהם יוסף שטיבל

תל-אביב תרצ"ג (וילנה תרפ"ט)

**כל הזכויות שמורות
נדפס בארץ-ישראל
Printed in Palestine**

**נדפס מאמהות
בדפוס «ספר» תל-אביב**

תכני הענינים

ספורים:

7	—	—	—	מאת יעקב רבינוביץ	—	—	—	—	—	—	הברכה
23	—	—	—	ש"י עגנון	"	—	—	—	פרקי ספור	—	בנערינו ובזקנינו
95	—	—	—	א. קלאטשקא	"	—	—	—	—	—	ל'הנפש, ספור
141	—	—	—	ד. פרישמאן	"	—	—	—	—	—	סוטה, מעשה

תרגומים:

151	—	—	—	פרישמאן ד. תרגום	—	מאת	לורד בירון,	מיסטריים	—	—	שמים וארץ,
-----	---	---	---	------------------	---	-----	-------------	----------	---	---	------------

מאמרים:

											מקומות המרפא בא"י ומנהגי החיים העברים בהם
215	—	—	—	מאת א. ש.	הרשברג	—	—	—	—	—	בתקופת הבית השני והתלמוד
247	—	—	—	ח. י.	בורנשטיין	"	—	—	—	—	סדרי זמנים והתפתחותם בישראל
314	—	—	—	הלל צייטלין	—	"	—	—	—	—	מפתח לספר ה"זהר"
335	—	—	—	ד"ר ש. א.	הורודזקי	"	—	—	—	—	החסידות כמו שהיא

שירים:

349	—	—	—	מאת ד.	שמעוניוביץ	—	—	—	—	—	עננים
366	—	—	—	מ. מ.	פוליקביץ	"	—	—	—	—	אל המלכה, אגדת-שחר
385	—	—	—	א. צ.	גרינברג	"	—	—	—	—	שירים
397	—	—	—	יעקב כהן	—	"	—	—	—	—	השלום, סטירה

בקרת:

403	—	—	—	מאת בן גריון	—	—	—	—	—	—	ברורים
422	—	—	—	מ. ב.	שניידר	"	—	—	—	—	תורת-הדקדוק של יהושע שטיינברג
444	—	—	—	פ. לחובר	—	"	—	—	—	—	שירי שניאור

רשימות:

457	—	—	—	—	מאת אברהם חן	—	—	—	—	—	על-הדם
479	—	—	—	—	מבקר "	—	—	—	—	—	מתקופה לתקופה
487	—	—	—	—	בן גריון —	"	—	—	—	III—I	ציונים ספרותיים
494	—	—	—	—	הנ"ל	"	—	—	—	—	ביבליוגרפיה — תוך כדי קריאה (א, ב) —
496	—	—	—	—	נ. ב. ש.	"	—	—	—	—	"ספר-שמוש לכרונולוגיה העברית"
501	—	—	—	—	ד. א. פרידמאן	"	—	—	—	—	מעבר לימים
505	—	—	—	—	ש. —	"	—	—	—	—	התנועות —

